

MASARYKOVA UNIVERZITA

Filozofická fakulta

Seminář estetiky

ESB022 ESTETIKA A HERMENEUTIKA

Heinrich Böll a psychologická interpretace

Aplikace hermeneutických postupů F. D. E. Schleiermachera na text

Doktora Murka sebraná mlčení

Jméno: Bc. Tomáš Došek, 163445

Obor studia: Filozofie

Semestr: 1., cykl. 2.

Datum: 29. 10. 2008

Úvod

Problém rozumění a výkladu textu je zřejmě stejně starý jako texty samotné. Při čtení se stále objevují tytéž otázky: Jak je význam jednotlivých slov, vět a celého textu? Jak je možné, že znakům na stránkách knihy, která je před mýma očima, vůbec nějak rozumím? A proč by toto moje rozumění mělo být správné? Můžeme vůbec hovořit o *správném* rozumění? Jakou roli v tomto hraje sám autor a jeho intence? Je to on, kdo do textu vkládá to, co mám mezi řádky najít?

Na tyto otázky se snaží odpovědět i teorie rozumění u F. D. E. Schleiermachera. Cílem této práce bude použití metody zmíněné teorie na text H. Bölla *Doktora Murka sebraná mlčení*, přičemž se omezím na tzv. psychologickou interpretaci, která se ve své „čistě psychologické“ komponentě snaží postihnout individualitu autora v jeho jedinečných životních vztazích (*individuelle Lebenszusammenhänge*), soustředím se tedy na základní kontext, motivaci a intenci autora (to, co je podle Schleiermachera vyjádřeno výrazem *Gefühl*), to bude předmětem první části mé práce. Druhá část se pak bude soustředit na tzv. „technickou“ komponentu psychologické interpretace, tj. především způsob psaní, přístupu k látce, roli kompozice a meditace (zohledníme tedy to, co Schleiermacher nazývá *Sprachkreis*). Výsledkem by měl být ucelený obraz pro rozumění textu.¹ V závěru pak naznačím výhody a meze tohoto způsobu interpretace.

I. Psychologická interpretace a její první část

Psychologická interpretace má podle Schleiermachera za úkol pochopit styl myšlení a psaní v době, kdy autor působil. Předpokladem této interpretace je tedy to, že autorovo dílo je produktem doby, ve které vzniká, a kulturních a společenských souvislostí, které je formují. Proto psychologická interpretace vidí klíč k textu v pochopení kontextu a doby jeho realizace. Její tzv. „čistě psychologická“ část se soustředí na vztah myšlenek a života autorovy individuality. Otázka, kterou si pološím, proto zní: Jak souvisí text s autorovým životem?

I. a. Materie pro psychologickou interpretaci – *individuelle Lebenszusammenhänge*

Milníky Böllova života není třeba podrobně opakovat. Omezím se jen na klíčové momenty s ohledem na záměr této práce:

- Böll obdržel povolávací rozkaz na červenec 1939, působil v Polsku, Německu, Francii, Rusku a Rumunsku, byl několikrát zraněn, ke konci války se ukrýval jako

¹ Není-li uvedeno jinak, vždy mám *textem* na mysli povídku *Doktora Murka sebraná mlčení*.

zběh, nakonec s úlevou skončil v americkém zajetí. R. 1945 se H. Böll vrací do zničeného Kolína, střídá několik profesí. Německo bylo na konci války naprosto zdecimováno a z hromad sutin se postupně stává jeviště pro začínající studenou válku, která se také projevila mj. v rozdělení Německa.

- 1947 začíná publikovat krátké příběhy a vyprávění (zpětně svoje dílo označuje jako *Trümmerliteratur*) – tématem je především válka a situace v období bezprostředně po *Stunde Null*. Ačkoli bychom mohli kapitulaci nahlížet jako bod nového začátku, nebylo tomu tak. Přes projekt denacifikace můžeme hovořit o kontinuitě poměrů (především v soudnictví, politice a hospodářství). Napětí mezi novými mocnostmi bylo vyjádřeno nejen masivní finanční podporou Německu ze strany Západu, nýbrž také tlakem na vznik nových fungujících institucí, tj. stabilizaci společnosti, kterému tak vypořádání se s válkou muselo v 50. letech ustoupit do pozadí.
- Od r. 1951 působí jako spisovatel, tj. především kritik vznikající nové společnosti. V tomto roce také zažívá první zkušenost s rozhlasem (satira *Nicht nur zur Weihnachtszeit*), která ústí do konfliktu s evangelickou církví. Proč kritik? Böll se výrazně přikláněl k levici, zatímco nový stát se v tzv. *Adenauer-Ära* a *Zeit der Wirtschaftswunder* přikláněl výrazně napravo, tj. k NATO (1955) a ke kapitalismu (SPD – *Godesberger Programm*, 1959/60). V tomto kontextu Böll kritizuje také katolicismus (z církve vystupuje r. 1976), tj. souznění církve a vedoucí politické reprezentace.
- Od 60. let je prominentním spisovatelem v opozici vůči většinové společnosti, začíná se výrazně politicky angažovat. Rozdělení Německa, Berlínská zeď, neúspěšná denacifikace, kroky Velké koalice a atomové zbraně, to byly faktory, které měly klíčový vliv na formování nové levicové generace. Do ní patřil svými texty i H. Böll (např. článek *Will Ulrike Meinhof Gnade ode freies Geleit?* nebo povídka *Die verlorene Ehe der Katharina Blum*).

Protože myšlení autora lze rekonstruovat jen na základě jeho jednání, stanovím následující charakteristiku Böllových postojů:

1. **Antimilitaristický**; Důvodem jsou vlastní zkušenosti s válkou (proto výrazné protesty proti přístupu SRN k NATO a instalaci atomových zbraní).
2. **Levicový, resp. pluralistický**; Opět vlastní zkušenost, tentokrát s NSDAP; obecněji, s potlačováním názorové plurality. Proto snad jeho levicovost lze nahlížet primárně

jako opozici (vůči *Große Koalition*), nikoli jako např. Sarterovo volání po naplnění marxistických ideálů (na to byl Böll zřejmě příliš inteligentní).

3. **Aktivistický:** Máme možnost měnit svět kolem sebe? Určovat charakter společnosti, ve které žijeme? Böll musel být přesvědčen, že to možné je.² Důvodem je právě jeho angažovanost (stěží o něco usilovat, pokud bychom si mysleli, že toto úsilí je marné).
4. **Nikoli relativistický:** váží si individuality, rozmanitosti, odmítá masovost a stádnost, tedy to, co v 50. a 60. letech vidí (a za války viděl) kolem sebe. To však neznamená relativismus – tj. nivelizaci hodnot (což podporuje i předchozí teze). To také koresponduje s jeho nesouhlasem s církví. Každý nesouhlas předpokládá vlastní postoj. Protože je Böll autorem několika nábožensky motivovaných textů,³ můžeme předpokládat, že jeho postoj má co do činění s náboženskou zakotveností.

I. b. Interpretace textu na základě uvedené charakteristiky

Za ústřední motiv textu považují autenticitu člověka. Rozhlas je hierarchickou organizací,⁴ která má poměrně velkou moc, formuje myšlení lidí mimo rozhlas (viz dopis posluchačky: „může-li člověk věřit všemu, co slyší“ s. 208), ale i myšlení a jednání lidí v rozhlasu samotném. Postavy příběhu zažívají jisté napětí mezi svým přesvědčením a institucionální funkcí (ředitel, „jehož láska patří vlastně králíkům“, musí se však vypořádat se šelmami;⁵ Wanderburn, který sice kritizuje, ale až poté, „co si vyzvedl hromadu peněz jako honorář“⁶), snad jen Murke se snaží tuto reflexi přenést i do rozhlasu. Ale nedaří se. Nakonec je sám sebou teprve, když se vymaní ze spárů rozhlasu a spočine v náruči své dívky.⁷ Zdá se, že instituce rozhlasu vyvíjí tlak na jednání a myšlení a sotva poskytuje prostor pro vlastní rozhodování.

To tvoří východisko pro nalezení paralely mezi textem a pluralistickým a aktivistickým rysem Böllova myšlení. V rozhlase jsou karty jasně rozdány, vidíme, že zápornou postavou je Bur-Mulottke, Murke je jeho oponentem (viz scéna v nahrávací kabině⁸). Ovšem není to souboj Davida a Goliáše, neboť Murke si sice užívá, jak B-M trpí,⁹ ale nakonec jsou B-M

² Dr. Murke podstupuje každý den „existenciální cvičení“ (s. 197), v textu se také hovoří o sebevraždě (s. 199), lze číst tento text jako existencialistický? Pokud ano, pak by Böllův aktivismus souhlasil s např. Sarterovou *angažovaností*. V každém případě lze doložit, že Böll četl díla Fr. Kafky a Sartera.

³ Např. *Kerzen für Maria* nebo *Die Kunde vom Bethalem*.

⁴ Pět poschodí, hierarchie pracovníků (s. 197).

⁵ *Sebraná mlčení doktora Murka*, s. 199.

⁶ *Ibid.* s. 211.

⁷ *Ibid.* s. 215.

⁸ *Ibid.* s. 200-202.

⁹ *Ibid.* s. 202.

přednášky stejně odvysílány. Murke je naopak vyčerpán z přednášek a rozhodně nesnese je znovu a znovu poslouchat.¹⁰ Jeho příběh je příběhem konfrontace individua a instituce.

V čem můžeme spatřit Böllovo levicové smýšlení, aktivismus a odmítnutí relativismu? Je to především tichý odpor vůči instituci, který spočívá v jednoduchosti (Wulla Murkovi doporučuje „prostou, klidnou, milou, dívku“¹¹), každodennosti, tzn. odklonu od obrovské organizace (Kdo ji vlastně řídí? Bur-Mulottke, slabý ředitel...?), která disponuje mocí (má dokonce možnost přeformulovat minulost – přednášky B-M v archivu¹²) bez nějaké vnější (veřejné) kontroly.¹³ Východiskem je příklon k individuální, osobní angažovanosti. Jak angažovanosti rozumět? Ať už byla správná existencialistická intence textu¹⁴ či nikoli, tak angažovanosti lze rozumět jako odpovědnosti za vlastní volbu. Sílu pro tuto odpovědnost – a to je další rovina textu – lze nalézt v Bohu, v autentické volbě sebe sama (tzn. mimo definiční „oficiální“ rámce zbožnosti/bezbožnosti – srov.: relativizace krásy/kýče).¹⁵

II. Psychologická interpretace a její technická část

Technická část interpretace se nesnaží postihnout intence autora v kontextu doby, ale spíše způsob, techniku a metodiku jeho psaní. Proto si položím otázku, co autor píše a jakým způsobem. Zohledním přitom oba typy technické interpretace podle Schleiermachera, tedy meditaci (hledisko celku) a kompozici (hledisko souvislostí). Nejprve však krátce k výrazovým prostředkům a stylu psaní.

Text *Doktora Murka sebraná mlčení* je krátkou satirickou povídkou, která je založena na konfliktním střetu (B-M x Murke). Er-forma se střídá s přímou řečí, děj má svižný spád bez zbytečných odboček a poznámek, přesto získáme poměrně přesný obraz charakterů a motivů hlavních postav. Text je členěn přehledně nejen na odstavce, ale i na části oddělení volným

¹⁰ Ibid. s. 212.

¹¹ Ibid. s. 205.

¹² Ibid. s. 210.

¹³ V textu máme jen jedině svědectví ze strany posluchačů, je to dopis „J.H.“ (s. 208). Z něj mám dojem, jakoby se receptivita posluchačů omezovala pouze na to, že slyší to, co chtějí slyšet. To jim ostatně rozhlas také plní (pořadem o psí duši). Zdá se, že vztah mezi rozhlasem a posluchači je podobný, jako vztah mezi zákazníkem a obchodníkem („Platím své dvě marky měsíčně jako každý druhý posluchač a používám svého práva a táži se: (...).“ Tzn. že rozhlas říká lidem, co oni chtějí, namísto toho, aby přispíval k jejich vzájemné informovanosti, tedy komunikaci (tak rozumím magnetofonu, který stojí „mezi Murkem a dívkou“ (s. 213), tak, že je nutí mlčet).

¹⁴ Srov.: pozn. 2.

¹⁵ Pokud jsem uvedl, že Böll je v opozici vůči mainstreamu, tak relativizace je tím, o co usiluje v první řadě. Zavedené pořádky totiž velmi vyhovují těm, co jsou u moci (Bur-Mulottke) a lidem (posluchačům) stačí „chléb a hry“, to je prezentováno jako „demokracie“, „obnova země“, „hospodářská prosperita“ (tj. správné fungování rozhlasu). Ale kde bereme důvod pro tvrzení, že *takto* je to správně, že *takto* to má být? Proto relativizace, jako možnost nikoli stavění barikád, nýbrž pohledu z jiného úhlu, ve kterém se stávající systém může velmi rychle přestat jevit jako ten nejlepší z možných.

řádkem, to vše přispívá k dynamičnosti textu. Satirický ráz podtrhují některá vyhocení obvyklých floskulí, která mají zdůraznit kritičnost vůči prázdnotě takovýchto výrazů.

Povídka byla napsána r. 1955, nyní ji zařadím do kontextu díla. Böll psal od čtyřicátých let do konce svého života a jeho texty lze rozdělit do sedmi skupin. Jsou to autobiografické texty, krátké povídky, romány, rozhlasové a divadelní hry, zápisky z cest, eseje a projevy a konečně rozhovory. Krátké povídky byly na sklonku 40. a v 50. letech velmi častou literární formou (srov.: Lenz, Aichinger, Schnabel), což souviselo jednak s německými (Kafka, Brecht), jednak americkými literárními vlivy (Hemingway, Faulkner) a také např. s nedostatkem papíru. Pokud bychom měli zmínit Böllův vztah k tvorbě velkých německých autorů, tak nemůžeme, než použít výrazu odměřenost. Mladí němečtí intelektuálové byli obecně ne příliš důvěřivý vůči velkým autoritám konzervatismu (T. Mann), pacifismu (Reamrque) či socialismu (Brecht).

V padesátých letech vychází několik souborů těchto krátkých povídek. První romány píše Böll sice už ve 40. letech, ale bez valného úspěchu. První úspěch přináší až *Wo warst du, Adam?* z r. 1951, následován pak dalšími (v 60. letech *Ansichten eiens Clowns*, v 70. především *Gruppenbild mit Dame* a *Die verlorene Ehe der Katharina Blum*), se silící politickou angažovaností pak Böll pracuje na projevech a člancích, tedy opět krátkých textech. I když romány přinesly Böllovi mezinárodní slávu, nelze se domnívat, že by krátké příběhy zasluhovaly menší pozornost. Ba naopak. I když se totiž Böllovo dílo rozpíná do různých oblastí, tematicky je provázáno s jeho politickou činností, ta se sice mění v průběhu jeho života co do intenzity, nikoli však co do obsahu. Proto není unáhlené říci, že *Doktora Murka sebraná mlčení* předjímá Kateřinu Blumovou, neboť přes významové posuny v 60. a 70. letech je Böllův občanský postoj konzistentní.

Z hlediska celku tedy nevidím v našem textu důvod jej jakkoli vyřazovat nebo vyjímát z poměrně uceleného obrazu Böllova díla, zároveň jej však, co se týče kompozice, lze chápat v souvislostech k ostatním textům.

Závěr

Ukázalo se, že pro adekvátní pochopení interpretovaného textu je opravdu nezbytné vzít v úvahu kontext a ony *individuelle Lebenszusammenhänge* autora, stejně jako postavení textu v kontextu díla a jiných autorů příslušné doby. Schleiermacherovo pojetí hermeneutiky právě takovému záměru dobře vyhovuje, představuje totiž možnost pochopit intenci autora z vnějších okolností. To ovšem zároveň pokládám za problematické, a to především ve dvou rovinách. První se týká autora, druhá čtenáře. Co se týče autora, tak si položme otázku, proč si

myslet, že kontext a dobové souvislosti jsou pro smysl díla rozhodující. U autora jako je H. Böll proti tomu těžko něco namítat, ale musí tomu tak být vždy? Není literatura zajímavá právě tím, že se nějak vymyká tomu, co je obvyklé, tomu, co je utvářeno svojí dobou? Není kvalitní literatura, tj. taková, která nás dovede opakovaně oslovovat, kvalitní právě tím, že je nějak výjimečná, tzn. mimo svůj aktuální kontext?

Druhá výtka se týká čtenáře. Pochybuji o schopnosti „vcítění se“ do autora. Jak bychom to měli udělat v situaci, kdy sdílíme zcela jiné hodnoty, orientaci i to, jaké otázky si vůbec klademe? Každá jinakost je totiž jinakostí zase jen z naší pozice. Je to *náš* pohled na tehdejší dobu a nevidím žádný důvod, proč by právě *aktuální* hledisko mělo postihnout *tehdejší* klíčové souvislosti. Jak omezíme projekci vlastních postojů do textu, se kterým tyto nijak nesouvisí? Dále se domnívám, že není nezbytně nutné číst dílo spolu s autorem. Není naopak důležitější, jaké působení umělecké dílo vyvolá, jak rezonuje ve svých čtenářích? Proč dnes přisuzujeme např. Kafkovým textům podstatně větší pozornost než tomu bylo za jeho života? Na to nám Schleiermacherova metoda hermeneutické interpretace odpovědět nedokáže.

Literatura a prameny:

BÖLL, H. *Doktora Murka sebraná mlčení*, [online] [cit. 28. 10. 2008], dostupné z WWW: <<http://www.phil.muni.cz/estetika/pomucky/boll/murka.pdf> >

BÖLL, H. „Will Ulrike Gnade oder freies Geleit?“ *Der SPIEGL*. Hamburg: Spiegel-Verlag. 1972. Nr. 3. s. 54-57.

Dostupné z WWW:

<<http://wissen.spiegel.de/wissen/dokument/dokument.html?id=43019376>>

SOWINSKI, B. *Heinrich Böll*. Stuttgart: Metzler. 1993.

HONSZA, N. *Heinrich Böll, vzpurný humanista*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity. 1997.